

RANOKRŠĆANSKI FIGURALNI MOZAIK U STAROM GRADU NA HVARU

Jasna Jeličić

U jugoistočnom dijelu antičkog Pharosa, koji je bio osnovan kao grčka kolonija Parana u 4. stoljeću pr. n. e., a poslije bio rimski grad, nalazi se crkva sv. Ivana. Današnja crkva sv. Ivana bila je prije posvećena sv. Mariji, dok je s njene južne strane bila sa njom spojena crkvice ili kapela sv. Ivana. **Pred tom crkvicom pružalo se dvorište kvadratnog oblika ograđeno visokim zidovima, kako to pokazuje crtež iz 17. stoljeća, a bilo je u istoj ravnini s pročeljem crkve sv. Marije.**¹

Početak ovog stoljeća, 1906. godine porušeni su ruševni ostaci crkvice sv. Ivana te je njena dedikacija prešla na crkvu sv. Marije. Tom je prilikom pronađeno mnogo antičkih spolia, a među njima i ulomci ranokršćanskog crkvenog namještaja što su ukazivali na postojanje ranokršćanske crkve na tom mjestu.²

Južno od bivše kapele sv. Ivana građevinskim radovima 1957. godine slučajno je otkrivena piscina križnog oblika ranokršćanske krstionice. Na osnovi toga B. Gabričević je pretpostavio da dvije paralelne srednjovjekovne crkve u neposrednoj blizini predstavljaju kontinuitet ranokršćanskih dvojnih bazilika.³

U nedavno započetim konzervatorskim radovima Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Splita 1979. godine pri popravku današnje crkve sv. Ivana otkriveni su novi elementi koji doprinose razjašnjavaњу nastanka i razvoja tog složenog sakralnog sklopa.

Započelo se sondiranjem izvana uz apsidu današnje crkve sv. Ivana, koja je bila prilično zatrpana. U njenim donjim slojevima pokazala se struktura zidanja karakteristična za ranokršćanske građevine. Nakon skidanja žbuke u unutrašnjosti cijele crkve ukazale su se mnoge preinake zidova. U unutrašnjosti apsida prizidane su lučno zasvedene niše s novom polukalotom, što je suzilo prostor ranije apsida ranokršćanske crkve. Slične niše dozidane su na sjevernom i na južnom zidu, ali koje su kasnijim preinakama većim dijelom uništene. Na južnom zidu probijen je kasnije široki lučni otvor koji je spajao dvije srednjovjekovne crkvice.

¹ F. Bulić, Pharia, Bull. Dalm. XXIX 1906, 233—237; N. Duboković-Nadalini, Dodatak i ispravak »Popisa spomenika otoka Hvara«, Bilten Historijskog arhiva Komune Hvarske I 1, Hvar 1959, 3, gdje je donesen crtež.

² F. Bulić, o. c., 234.

³ B. Gabričević, Piscine battesimali cruciformi scoperte recentemente in Dalmazia, Akten des VII Int. Kongr. für Christl. Arch. Trier 1965, 540—541.

Osim toga na bočnim zidovima naziru se dijelovi lukova vrata i prozora ranije građevine. Sve to ukazuje da perimetralni zidovi današnje crkve sv. Ivana većim dijelom pripadaju ranokršćanskoj građevini.

Prilikom sondiranja s južne strane apside crkve sv. Ivana pojavili su se ostaci zida paralelne veće apside još jedne ranokršćanske crkve. Njeni zidovi su sačuvani u visini 1,5 m. Unutar nje bila je sagrađena apsida jedne kasnije građevine, vjerojatno srednjovjekovne crkvice sv. Ivana. Visoko sačuvane zidove dvorišta, koje se pružalo pred ovom kapelom, kako je prikazano na starom crtežu, možemo povezati sa zapadnim zidovima te srušene ranokršćanske crkve. Nad njima je podignuta kuća kanonika Plančića u drugoj polovini 19. stoljeća, no oni su sačuvani dijelom u njenim temeljima. Na južnom zidu podruma današnje kuće preostao je dio luka vrata koja vode prema jugu, tj. u pravcu pronađene piscine krstionice. Dakle, istraživanjima se utvrdilo postojanje te ranokršćanske crkve, kojoj je pripadala slučajno otkrivena piscina krstionice. Njenu kultnu tradiciju sačuvala je kasnija srednjovjekovna crkvice ili kapela podignuta nad njenim istočnim dijelom, ali nakon rušenja kapele u potpunosti se zaboravilo na njeno postojanje.

Današnja crkva sv. Ivana, u osnovi ranokršćanska građevina, ustvari je sjeverna crkva ranokršćanskog kompleksa — tzv. basilicae geminae, dok je ona južna sa krstionicom vjerojatno bila glavna kongregacijska crkva. Ova južna crkva dugo je postojala kao ruševina unutar koje je bila podignuta kasnija srednjovjekovna kapela, a oko nje je bilo groblje.

Apsidu južne crkve pratila su subsellia s katedrom po sredini. Njen pod ukrašavao je mozaični medaljon uokviren kamenim pločama koje se pružaju do stijenki klupe.

Sačuvana kompozicija mozaika sastoji se od kružnog medaljona s figuralnim prikazom okrenutim u smjeru katedre tih subsellia i početkom geometrijskog ornamenta koji se pruža u pravcu lađe crkve čineći dio daljnjih mozaičkih ukrasa.

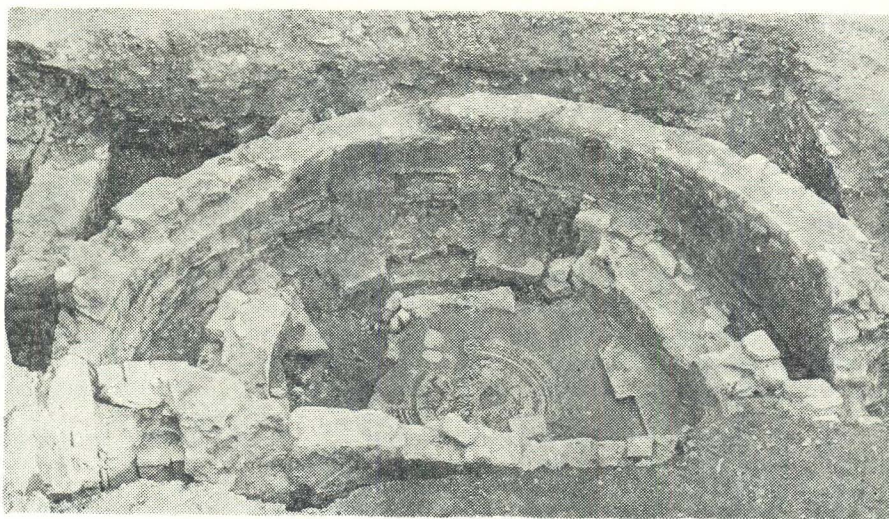
Preostala su dva veća dijela bordure medaljona, koju tvori niz raznobojnih traka od jednog ili dva reda kockica među kojima se ističe jednostavni ukras dentikula, što naglašava plastičnost okvira kompozicije postignutu naizmjeničnim nijansiranjima spektra osnovnih boja mozaika — bijele, svijetle sivosmeđe, sive, tamne sivocrne, tamnozelene i tamne crvenosmeđe boje.⁴

Slični tonovi zastupljeni su i na početku geometrijskog ornamenta koji trapezoidnotrokutastim oblikom ispunja mrtvi ugao kompozicije kruga, očito stvarajući povezanost s daljnjim mozaičnim ukrasima — bijele, sive, tamne sivocrne i crvenosmeđe boje.

Mozaik pokazuje kantharos s dvije golubice — jedna sjedi na ručki, nagnuvši se zaronila je kljun u otvor posude, dok se druga vjerojatno

⁴ Izvana prema unutra odnos boja je: 2 reda svijetle sivosmeđe, 1 red sivocrne, 1 red bijele, 1 red crvenosmeđe s dentikulima, 1 red sive, 1 red bijele, 2 reda sivocrne, 2 reda bijele, 1 red sivocrne, 1 red sive, 2 reda crvenosmeđe, 1 red tamnozelene, 1 red sivocrne.

nalazila na drugoj ručki kantharosa glave okrenute unatrag. Sačuvala se samo njena glava jer je mozaik oštećen upravo na tom mjestu. Ptice su izrađene od sitnijih kockica, no pored već upotrijebljenih boja zastupljeni su i neki novi tonovi. Obrisi tijela ptice izvedeni su izrazito crnim sjajnim kockicama, vjerojatno od mramora, dok se od vrata preko trbuha pored tamnocrvene boje provlače tonovi svjetloružičaste boje. Krilo ptice je sivo s neznatnim tragovima tamnozelenene. Druga ptica, sudeći prema sačuvanoj glavi, vjerojatno je bila izvedena u sličnim tonovima.

Stari Grad, Pogled na apsidu južne crkve s mozaičnim medaljonom

Središte medaljona zauzima kantharos na nozi uobičajenog oblika — s dvije ručke, široka oboda u kojem se nazire razina vode naznačena nizom crnih kockica, plastična trbuha, naglašena karakterističnim ukrasima koji imitiraju žljebove. Izveden je u sivim i zelenim tonovima. Iz njega izlaze vitice račvajući se u dva pravca te slikovito ispunjaju slobodne prostore kompozicije. Njihove grančice zelene boje praćene sivom kao sjenom, ponegdje povezane crnim trakama, odaju svježinu i prozračnost biljnog ornamenta.

Mozaični prikaz medaljona vrlo je kvalitetan rad, što se očituje u primjeni sitnijih kockica, bogatstvu nijansa tonova, pomnjoj izradi detalja bilo u tijelu ptice bilo u povezima grančica koje se pružaju nesimetrično i u lomljenju osi kantharosa, čime se naglašava njegov volumen. Sve to ostavlja ukupan dojam da je riječ o radu vrlo vješta i iskusna majstora koji na svoj osebujan način izražava jedan od najomiljenijih motiva antičke mozaične umjetnosti.

Ovaj čisto dekorativni klasični motiv inspiriran poznatim Sossosovim djelom često preuzimaju kršćanski umjetnici za ukrašavanje svojih kulturnih prostora. Razne kombinacije grupa ptica i kantharosa — bilo da se dvije suprotstavljene ptice približavaju kantharosu, bilo da su jednostavno desno i lijevo pored vaze ili su smještene na obodu ili ručkama i piju iz vaze — susreću se već u slikarstvu katakombi i na nadgrobnim spomenicima. Ista tema, njegovana do kasne antike, nastavlja se na podovima, zidovima ili svodovima crkava, baptisterija i sporednih prostorija tih građevina.⁵ Premda ponekad zadržava dekorativni karakter, ta tema poprima novo, simboličko značenje, svakako u ovisnosti o prostoru u kojem se prikazuje. Prvo treba uzeti u obzir svrhu prostora i kompozicije koja ga ukrašava te značenje paralelnih kompozicija. Različito simboličko značenje istih kompozicija povezano je samo s mjestom na kojem se nalaze dotični prikazi.⁶

Starogradski mozaik s prikazom Sossos-golubica nalazi se u glavnoj apsidi južne crkve, tj. u prostoru oltara, odnosno prezbiterija, koji služi isključivo kao mjesto za sakrament euharistije. Prema tome prikaz golubica u svetištu vezan je za ideju euharistije.

Istoj ideji može se dodati upotreba posuda u obliku golubice za čuvanje euharistije, na što ukazuju navodi antičkih tekstova i arheološki nalazi.⁷

Slične mozaične kompozicije nisu pronađene u drugim apsidama odnosno prezbiterijima bazilika u Dalmaciji. Tu prvenstveno mislimo na salonitanske mozaike kojima je bila ukrašena većina bazilika, no gotovo da poznajemo samo nekoliko mozaičnih ukrasa oltarnih prostora — Kapljuč, basilica urbana, križna bazilika, Marusinac.⁸ Sačuvan je ulomak

⁵ Motiv vaze s pticama koje dolaze piti — columba bibens et aquam umbra capitis infuscans — kako ga opisuje Plinije, sačuvan preko rimskih kopija (Kapitolijski muzej u Rimu, Napulj) čuvenog mozaika helenističkog majstora Sossosa, ako ne i kojeg ranijeg umjetnika, vrlo je često prikazan u ranokršćanskoj umjetnosti (S. Konstanca u Rimu, Galla Placidia i S. Vitale u Raveni, i dr.), usp. A. Blanchet, *La mosaïque*, Paris 1928, 60—61; D. Levi, *Antioch Mosaic Pavements*, Princeton 1947, I 90; F. Cabrol — H. Leclercq, *Colombe*, Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie III 2, Paris 1914, 2198—2228; Isti, *Mosaïques*, o. c., XII 1, Paris 1935, 57—332; M. van Berchem et E. Clozot, *Mosaïques chrétiennes du IVme au Xme siècle*, Roma 1965 (Geneve 1924), XXVIII—XXIX.

⁶ S. Pelecanidis, *Die Symbolik der frühbyzantinischen Fussbodenmosaiken Griechenlands*, *Μελέτες παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής αρχαιολογίας*, Θεσσαλονίκη 1977, 9—13.

⁷ F. Cabrol — H. Leclercq, *Colombe Eucharistique*, *Dict. d'arch. chrét. et de litur.* III 2, Paris 1914, 2231—2234; Brončana golubica s poklopcem u kojoj je čuvana euharistija pronađena je u Saloni, usp. M. Abramčić, *Die Christliche Archaeologie in Jugoslavien in den letzten zwanzig Jahren*, *Actes du Ve Congr. Int. d'arch. chrét.*, Città del Vaticano — Paris 1957, 183.

⁸ J. Brøndsted, *La Basilique des cinq martyrs a Kapljuč*, *Recherches à Salone I*, Copenhagen 1928, 114—132, Pl. IV, V; W. Gerber, *Basilica episcopalis urbana*, *Forschungen in Salona I*, Wien 1917, 50—52, Fig. 60, T. IV; W. Gerber, *Die Christlichen Kultbauten Kreuzchiffbasilika*, *Forschungen in Salona I*, Wien 1917, 35—39, Fig. 55; E. Dyggve, *Die Mosaiken, Der Altchristliche Friedhof Marusinac*, *Forschungen in Salona III*, Wien 1939, 54—79.

Stari Grad Ranokršćanski mozaik u apsidi južne crkve (foto Ž. Bačić) →

Stari Grad, Crtež mozaika (crtao B. Pavazza)

apsidalnog mozaika bazilike sv. Ivana Evanđeliste u Rabu i dio prezbiterialnog mozaika bazilike u Grohotama na Solti.⁹

Oni su isključivo geometrijskog karaktera kao i svi mozaici ostalih dijelova crkava i njihovih sporednih prostora. Dosad gotovo da nisu na njima otkriveni figuralni prikazi, s izuzetkom dvaju mozaičnih tapeta s jelenima antitetički postavljenim pored kantharosa. Prvi je pripadao konsignatoriju salonitanskog episkopalnog kompleksa, dok je drugi u prostoriji slične namjene u sklopu zadarske katedrale.¹⁰ Identični prikazi u prostorima neposredno ovisnim o krstionicama episkopalnih kompleksa imaju simboličko značenje vezano uz obred krštenja, što najbolje ilustrira natpis salonitanskog mozaika.¹¹

Ovi euharistijski prikazi koji imaju smisao euharistije kao dekorativne slike nalazimo u apsida odnosno prostoru prezbiterialja drugih bazilika. Na nekima se samo vitice euharistijske vinove loze šire iz kantharosa ispunjavajući apsidu, kao u predefrazijevoj bazilici u Poreču,¹² a na nekima se među njima slobodno šetaju ovce, paunovi i razne ptice, poput onih na jedinstvenom mozaiku bazilike u Beligni kod Aquileie.¹³ Češći su antitetički prikazi para paunova pored kantharosa, kao u apsidi bazilike Afendeli na Lezbosu ili u prezbiterialju bazilike A Suisa na Kreti, odnosno parovi raznih vrsta ptica poput mozaičnih tapeta Ipsilometopon bazilike.¹⁴

Najizrazitiji primjer alegorijskog prikaza euharistijskog kulta predstavlja slična kompozicija koja se pruža oko kamene baze oltara u prezbiterialnom prostoru bazilike Es Farnos de Torello.¹⁵

Pored ptica mogu se nalaziti i jeleni, kao ispred oltara bazilike A u Edesi,¹⁶ premda su njihovi prikazi više uobičajeni u baptisterijima. Slične kompozicije ponekad se susreću i u prostorima krstionica. To možda

⁹ Još danas vidljiv ulomak rapskog mozaika geometrijskog je uzorka i predstavlja rubnu borduru koja prati zakrivljenje tjemena apside, dok je šoltanski mozaik sadržavao natpis, usp. *J. Brøndsted*, *La Basilique des cinq martyrs à Kapljuč*, *Recherches à Salone I*, Copenhagen 1928, 132, bilješka 1.

¹⁰ *D. Rendić-Miočević*, *Salonitana Christiana*, O solinskom baptisterijalnom kompleksu catechumeneum ili consignatorium?, *Zbornik Narodnog muzeja VII—VIII*, Beograd 1975, 255 i d.; *M. Suić*, *Zadar u starom vijeku*, Zadar 1981, 334, T. XXXV.

¹¹ *H. Stern*, *Le Décor des pavements et des cuves dans les baptistères paléochrétiens Actes du Ve Congr. Int. d'arche. Chrét.*, *Città del Vaticano* — Paris 1957, 381—390; *H. C. Puech*, *Le Cerf et le serpent, note sur le symbolisme de la mosaïque découverte au baptistère de l'Henchir Messaouda*, *Cahiers Archéologiques IV*, Paris 1949, 17—60.

¹² *A. Sonje*, *Predefrazijevske bazilike u Poreču*, *Zbornik Poreštine*, Poreč 1971, 236 i d., sl. 17.

¹³ *G. Bovini*, *Anitichità cristiane di Aquileia*, Bologna 1972, 325 i d.

¹⁴ *S. Pelecanidis* — *P. Atzaka*, *Corpus Mosaicorum Christianorum Veteriorum Pavimentorum Graecorum, I* — *Graecia Insularis, Thessalonicae* 1974, 131, sl. 111; 121, sl. 94, 95; 134, sl. 114.

¹⁵ *P. de Palol*, *Früchristliche Kunst in Spanien*, Düsseldorf—Lausanne 1969, 182—214, sl. 124, 128; *Isti*, *Arqueologia cristiana de la España Romana*, Madrid 1968, 232—233, fig. 79.

¹⁶ *M. Spiro*, *Critical corpus of the Mosaic Pavements on Greek Mainland*, New York and London 1978, I, 569—572, fig. 638, 639, 640; *G. Cvetković* — *Tomašević*, *Ranovizantijski podni mozaici*, Beograd 1978, 29, sl. 39.

najbolje ilustriraju naizmjenični prikazi kantharosa između jelena i kantharosa između paunova na mozaicima baptiserija episkopalne bazi- like u Stobima,¹⁷ dok na kantharosu mozaika baptiserija iz Pitsunda sjede ptice, a paunovi čekaju na svoj red.¹⁸

Dakle, kod sličnih prikaza dvaju međusobno spojenih glavnih sa- kramenata, krštenja i euharistije — bilo da ih simboliziraju jeleni ili ptice pored kantharosa, premda su prvi češće vezani uz prvi sakrament, kao prikazi salonitanskog i zadarskog mozaika, te prikazani u krstioni- cama, a drugi, poput starogradskog mozaika, vezani su uz obred euha- ristije, no mogu biti i jedni i drugi zajedno — očito je da se alegorijsko- simbolički njihov smisao može razlikovati jedino s obzirom na prostor koji ukrašavaju.

Starogradski mozaik s prikazom kantharosa i golubica nastao je vjerojatno u 6. stoljeću u apsidi južne crkve. Dosad je otkriveno samo njeno svetište te će daljnja arheološka istraživanja preciznije objasniti izgled i vrijeme nastanka cjelokupnog mozaika crkve kao i složenog kompleksa ranokršćanske arhitekture čiji su neki elementi ovdje izne- seni.

¹⁷ G. Cvetković-Tomašević, o. c., 42, sl. 60.

¹⁸ T. Velmans, Quelques Versions rares du thème de la Fontaine de Vie dans l'art paléochrétien, Cahiers Archéologiques XIX, Paris 1969, 29—43.

MOSAÏQUE FIGURATIVE PALÉOCHRÉTIENNE À STARI GRAD
(ÎLE DE HVAR)

J. Jeličić

Dans la partie sud-est de l'antique Pharos — fondée comme colonie grecque de Pharos au IVes. av.n.ère, se trouve l'église St-Jean (Sv. Ivan). Bien qu'elle ait subi des modifications et additions au cours du Moyen Age, l'église actuelle est essentiellement une construction paléochrétienne et représente l'église septentrionale d'un complexe paléochrétien, appelé »basilique géminée« tandis que celle du sud, avec baptistère, dont l'abside a été découverte au cours de nouvelles recherches, était l'église principale.

Le médaillon de mosaïque avec représentation du motif du petit pigeon de Sossos se trouve dans l'abside de l'église méridionale tourné vers la chaire subselia. Etant donné qu'il orne le pavement du sanctuaire, son sens symbolico-allégorique est lié au rite de l'eucharistie.

Nous ne trouvons pas de compositions semblables de mosaïque dans d'autres basiliques paléochrétiennes de la province romaine de Dalmatie. Elles sont exclusivement de caractère géométrique, à l'exception de deux tapis de mosaïque avec cerfs affrontés placés près du kantaros qui appartiennent aux consignatoria des ensembles épiscopaux (Salone, Zadar) ayant un sens symbolique lié au rite du baptême.

La mosaïque de Stari-Grad avec représentation de kantaros et de petits pigeons remonte vraisemblablement au VIes. Par des recherches archéologiques ultérieures s'éclaircira l'aspect et l'époque d'exécution, tant de toute la mosaïque de l'église que de la construction de cet ensemble complexe d'architecture paléochrétienne.